

Тургунбаев Е.М.
**Қазақ тарихын зерттеудегі
шежіренің орны**

Мақалада, автор қазақ қоғамының қалыптасуындағы шежіренің ықпалын қарастырып, шежіренің қазақ қоғамында атқаратын қызметіне аса көңіл бөлген. Жалпы шежіре халықтың шығу тегін, таралуын баяндайтын тарихтың тармағы. Ру, тайпалардың тарихын ұрпақтан ұрпаққа жеткізген, қалыптасқан ресми шежіре барлық түркі халықтарында кездеседі. Шежіре бүгінгі күнге дейін өзінің дәстүрлік мағынасын жоғалтпаған. Шежіредегі тарихи-генеалогиялық материалдар этнос пен қоғамның құрылымын бекемдейді. Мақалада автор қазақтардың генеалогиялық құрылысын сипаттап, әлі де шежіре саласын зерттеу жұмыстары, оның ақтаңдақ тұстарын анықтау, жаңа деректер іздеу өз жалғасын таба беруі тиістігіне аса көңіл аударған.

Түйін сөздер: шежіре, генеалогия, ру, тайпа.

Turgunbayev Y.M.
**Place genealogical chronicles
«shezhire» in the study of the
history of the Kazakhs**

The article describes the specific results of the study shezhire of Kazakhs, investigated by the author as a genealogical memory and historical source, as a cultural tradition and original forms of historical knowledge of the Kazakh people. In this article, shezhire represented as a set of historical and genealogical materials, which was used to study the law, tribal life and ethnic composition of the population of the steppe. The concept of «shezhire» means «family tree», «memory», «genealogy». In this article, the author describes a shezhire how the document, containing the most diverse historical information, which includes, primarily, folk genealogy.

Key words: shezhire, genealogy, genus, tribe.

Тургунбаев Е.М.
**Место генеалогических
летописей (шежире) в изучении
истории казахов**

В статье описаны отдельные итоги изучения шежире казахов, исследуемых автором в качестве генеалогической памяти и исторического источника, как культурной традиции и самобытной формы исторического знания казахского народа. В данной статье шежире представлено как совокупность историко-генеалогических материалов, которая использовалась в целях изучения права, родового быта и этнического состава населения степи. Понятие «шежире» означает «родословная», «память», «генеалогия». В данной статье автор описывает шежире как документ, содержащий самую разнообразную историческую информацию, которая включает в себя, в первую очередь, народные генеалогии.

Ключевые слова: шежире, генеалогия, род, племя.

ҚАЗАҚ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ШЕЖІРЕНІҢ ОРНЫ

Қазақ қоғамында тарихи сананың қалыптасуына шежіренің ықпалы зор. Шежіреде ержүрек қазақ батырларының, халықтың бірлігі мен берекесін сақтауда ерекше рөл атқарған, ел ішіндегі алауыздықты тоқтата білген, ел тәуелсіздігі үшін күресте рухани жағынан арқау болып, елге рух берген дана билердің бейнелері де болды.

Жалпы қай халықтың болмасын мифологиясында, батырлық жырларында, әулеттік аңыздарында өткен тарих туралы айтарлықтай ақпарат болады. Нақ сол ақпарат тарихи танымның ерекше рухани алғы шартын құрайды. Дегенмен де олардың арасында және өткен тарих туралы ақпаратта айырмашылық бар. Бұл жерде тарихи таным қоғамдық сананың функционалды бөлімшесі (подструктура) ретінде пайда болатынын білген жөн [1, с. 49].

Шежіредегі тарихи-генеалогиялық материалдар этнос пен қоғамның құрылымын бекемдейтінін Ш. Уәлиханов та байқаған. Қазақ халқының генеалогиялық құрылысын ол былай сипаттаған: «Самый порядок разделения, обуславливая собою, право старейшинства и силу племени, что и, по понятию киргиз выражается правом физического первородства предка, имеет большое значение в их родовом праве и принимается совершенно в генеалогическом смысле: посему форма отношений орд к ордам и родов одной орды между собою соответствуют правам кровного братства, а отношения родов к своей орде – отношению сына к отцу, к старшему роду старшей орды – отношением племянника к дяде; всего более характеризуется этот патриархальный родовой быт отношением в диспутах степных импровизаторов из разных родов о превосходстве и старейшинстве своего предка...» [2, с. 325].

Дәстүрлі қазақ қоғамында шежіре қоғамның өзегі болған генеалогиялық қатынасты реттеу механизмі ретінде қызмет етті. Туыстық қатынас өмірдің түрлі жағдайына нақты тәртіп орнатты. Этностың кеңістік пен уақыттағы қозғалысының нақты мағынасы мен тәртібі болды. Осы тәртіпті Құрбанғали Халиди былай деп жазған: «...Ұлы жүзден Үйсін, Кіші жүзден Алшын туады. Үйсін ұлдарының ішінде аршындысы Жалайыр, Алшын балаларының ақылдысы Жаппас болған соң, аталғанда аталарымен қатарластыра «Үйсін-Жалайыр», «Алшын-

Жаппас» деп қосарланып айтылады. Қазақта «құрбы, тұрғы» деген екі сөз бар, «құрбы» – жасы қатар, «тұрғы» – қарама-қарсы, тұтас, деңгейлес адамдар. Мысалы, Үйсін мен Алшын тұрғыда бірдей, Жалайыр Алшынмен бір жылда туып, туысқан құрбы деп аталады, тұрғылас демейді...» [3, 92 б.].

Генеалогиялық қатынас рулық байланыс пен иерархияға негізделеді. Қазақтардың рулық құрылысы этнос пен мемлекеттің шекарасымен шектеледі. Рулық жүйе әрекет ететін әлеуметтік-мәдени кеңістігі Орталық Азияның көшпелі өркениетінің негізгі құндылығы ретінде саяси-территориялық организмнен алысқа шығады [4, с. 13].

Қазақ қоғамының этноәлеуметтік ұйымы ретіндегі рулық құрылымның иерархиялық құрылысы саяси қауымдастыққа айналады. Р.Г. Кузеев көрсеткендей, рулық ұйымның «толық схемамен» құрылысын жасағанда жаңа замандағы түрлі тәртіптегі рулық құрылымдармен бірге иерархиялық бағыныштылықпен көп сатылы генеалогияны құрайды, ру-тайпалық иерархия және қоғамды ұйымдастырудағы генеалогиялық құрылыстың өзі бұрынғы генетикалық және саяси байланыстарды бейнелейтін идеологиялық қондырғы сияқты болды, сонымен қатар халықтың этникалық консолидациясы үрдістерін немесе оның құрамдас бөліктерін көрсетті [5, с. 21].

Ру-тайпалық құрылыс өте тетік, қозғалмалы болды. Әлеуметтік ұйымның ішкі құрылысына келсек, дәстүрлі этно-әлеуметтік ұйымның негізінде отбасылық-туыстық «ата баласы» тобы бар. Бұл экзогамды патронимикалық бөлім қандас туыстардың шағын тобы. Олар кең түрде әрекет етеді, өйткені жеті атаға дейінгі қандас туыстардың бірлігі болып табылады. Жалпы қоғамның қалыптасу қағидаты туыстардың осы деңгейінде қалыптасады [4, с. 14]. Бұл әлеуметтік топты ақсақалдар басқарады.

Туыстықтың келесі деңгейі ру – саяси бірлік болып табылады. Оны нақты бір отбасы басқарып, ол билікті мұраға қалдырып отырған. Бұл деңгейде қандас туыс өз орнын генеалогияға береді. Халқының санын азайтатындай немесе территорияға қатысты шектеу болмайды. Іс-әрекет саяси және территориялық жағдайға байланысты анықталады. Одан кейінгі этно-этноәлеуметтік ұйымда таксономикалық топ (арыс, тайпа, жүз) ерекше одақ пен қауымдастықты құрайды.

Бірқатар жағдайда рулық ұйымды тайпалық ұйымнан айыру қиын [26, с. 40]. Бұл схемада

классикалық үлгідегі рулық саты отбасылық-туыстық топқа сай келеді. Онда қандас-туыстық қоғамның барлық белгілері бар.

Жүзде көптеген субэтникалық топтар мен әлеуметтік страттар қауымдастыққа шоғырланады. Түрлі сословиелік топтардың мұндай жалпы этникалық интеграциясын тайпалардың ірі одағы деңгейінде байқаймыз (арғынның қожасы, үйсіннің төресі т.б.).

Шежіреде халық пен мемлекет бірлігінің іргелі бастамасы қаланады. Қазақ шежіресі мифтік сипаттағы аңыздардан тұрады. Оларда тарихи оқиғалар жоқ деуге болмайды. Әсіресе Алаша хан туралы аңыздарда қоғамдағы этносаяси және әлеуметтік тәртіп бейнеленген.

Шежіреде династиялық мәліметтер мен түрлі субэтникалық топтардың ата тарату кестелері бар екені белгілі. «Төре» (шыңғыстықтар) мен «қожа» (пайғамбардың ұрпақтары) топтарының генеалогиялық материалдары өз деңгейінде жасалған. Қазақтардың этноәлеуметтік ұйымына бұдан басқа сырттан келген этникалық топтар да кірген, ал олардың көп бөлігі түрлі сатыда ассимиляцияланып, негізгі үш сатылы жүйеге ыңғайланған. Осыған қарағанда шежіреде қазақтардың түрлі рулық сегменттер арасындағы, этностың негізгі бөліктерімен нақты құрылымды аралықтағы субэтникалық топтармен өзара қатынасты реттеуге мүмкіндік беретін механизм бар. Шежіреде төрелерге саяси міндетті артып, олардың артықшылығы бекемделген. Сондықтан Шыңғысхан туралы аңыздар қазақтар арасында көп.

Л.С. Толстованың айтуынша, тарихи дерек ретінде шежіре көпшіліктің назарын аударады (қарақалпақтарда – шежіре, башқұрттарда – шежере, түркмендерде – седжрей, қарғыздарда – седжере, т.б.) [6, с. 23-24]. Себебі, шежіре көшпенділерде кеңістік пен уақыт, тарих пен адамзат арасындағы қарым-қатынасты анықтайды. Қазақ шежіресі ғасырлар бойы жинақталған халықтың тарихи танымынан туындайтын дерек көзіне жатады.

Орта ғасырдағы Қазақстанда жеке адамның шыққан тегіне баса назар аударылып, қоғамдық қатынастар соған сай құрыла бастады. Жеке тұлғаның әкесі мен шешесі жағынан ақсүйек тұқымына немесе басқа ру-тайпаға жатуы, оның болашақтағы қоғамдағы орнын анықтады. Яғни, әркімнің орны әке-шешесінің, шыққан руының қоғамдағы орнымен анықтала бастады, өйткені кез келген қоғамдағы өзгеріс ұрпақтан ұрпаққа беріле бастады. Алғашқы кезде жеке меншікті қорғаған рулық қатынас уақыт өте

келе жеке отбасының иелігіне айналса, кейіннен жеке адамның меншігіне айналды. Шежіренің қоғамдағы орны да осындай өзгерістермен анықтала бастады. Шежіре ру аралық, отбасылық неке жүйесінде өзіндік орын алды, өйткені әркім өз әулетінің қан тазалығын, денсаулығын ойлап, өзіне лайықты әулетпен неке одағын құрды. Шежіредегі кесте тізіміне қарай отырып, әр тарихи кезеңдегі ру-тайпалардың даму көрсеткішін байқауға болады. Еуропалық ғалымдардың есептеуінше, әкесі мен бала арасындағы жас айырмасы 30-35 жас, шешесі мен баласы арасындағы жас – 20-25 жас. Ал түркі халықтарының шежіресінде ұрпақтардың орта жасы – 25-30 жас деп есептелінеді.

Қазақ шежіресіне кірмейтін төрелер мен қожалардың шежірелерінің сақталуы, ең алдымен Шыңғысханның көп тұқымдары өз әулеттерінің билікке деген қызығушылығы мен өздерін Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) тікелей ұрпақтары, таза мұсылмандар санатына енгізетін топтың қара халықпен араласпай, діни миссионерлік қызметтерін тікелей жалғауға арналған мүдделерінің арқасында тізбектелген. Бұл екі топтың шежіресі, ең алдымен идеологиялық және мұрагерлікті дәлелдеу қызметтерін атқарды. Қазіргі кезде де қожалардың да, төрелердің де шежірелер жиынтығы шығарылуда, ал ол ғылыми тұрғыда зерттелді деп айту қиын.

«Төрелер» өздерін «алтын ұрпақтанбыз» деп есептеген. Төреге сұлтандар мен оғландар кірді. «Сұлтан» – Сириядан келген араб сөзі. Басында «билеуші», «әмірші», сондай-ақ «өкімет», «үкімет» мағынасындағы жалпы ұғым ретінде пайдаланылып келді. Бірақ IX ғ. екінші жартысынан бері қарай сұлтан деп, дін өкілі – имамға қарама-қарсы қоғам ішіндегі өкілетті билік иесін атай бастады. Бұл сөзді алғаш рет ресми қолданысқа енгізіп теңге бетіне жаза бастаған Ұлы селжұқтар (1038-1194 жж.). Жошы ұлысы мен Шағатай ұлысында XIV ғасырдан бастап Шыңғыс әулетінің әрбір мүшесі сұлтан атала бастаған.

«Төрелер» – жүзге кірмеген және өздерін басқа қоғам мүшелерінен жоғары санап «ақсүйектермен» ғана қыз алысып, қыз берісті. Тағы да бір ерекшелігі олар туылғаннан мал басы, денсаулық жағдайы т.б. қарамастан, сұлтан атағымен бірге осы әлеуметтік топқа мұраға, Шалға барлық құқыққа ие болды.

Дала дәстүрі бойынша, ханды сұлтандардан ғана сайлады. Әкесі де, шешесі де төре тұқымынан шыққан «таза ханды» сұлтандар» нағыз төре» деп аталған. Олардың хандық билікке құ-

қығы шешесі Шыңғыс ұрпағынан шықпаған сұлтандарға қарағанда басым болды. Ал егер әйелі жағынан Шыңғыс ұрпағымен туыстық қатынаста болса, онда оған ешқандай артықшылық берілмеді. Өйткені хандық туыстық әке жағынан есептелді. Бірақ бұл дәстүр кейін өзгеріске ұшырап, XIX ғасырда «ақсүйектер», «қарасүйекпен» некелесе бастады. Мұндай төрелер – «қараман» деп аталды.

Жалпы орта ғасырдағы және соңғы дәуірлердегі жазба шежірелер (Шәкәрім, Қ. Халид, Әбілғазы, т.б.) төре немесе қожалардың шежіресінен тыс кете алмаған. Себебі, бұл екі топтың қазақтың ру-тайпаларының құрамына араласып кеткендіктен, көбінесе екі топтың шежіресі қазақ ру-тайпаларының шежіресімен қатар айтылатын болған. Қожалар дегенде сонау ортағасырдағы діни миссионерлік мақсатпен келіп, осында қалып қалған араб, парсы халықтарының өкілдерінің үрім-бұтағы ғана деп түсінеміз, сонымен қатар «қожаланып» кеткен кейбір ру-тайпалар да бар екені белгілі. Орта Азия қашанда болса араб пен қытай, қытай мен орыс мәдениетінің таласын тудырып, осы аймақтағы билігін жоғалтпауға тырысқан. Осы мақсаттарына жету үшін жергілікті халықтың басты ерекшелігі рулық-туыстық қатынасты пайдаланған. Міне, осы кезде қазақтың көптеген ұсақ рулары қожалар құрамына кіруі және қазақ шежіресінде Қарақожа, Аққожа, Қарасопы, Ақсопы, т.б. көптеген рулық атаулар пайда болса керек. Сондықтан исламдық өркениетке негізделген, пайда болу тегін араб әлемінен алған шежірелердің көбеюі де ғажап емес. Ал ислам өркениеті енгенге дейін қолдарында жергілікті рулардың билігін ұстап отырған ақсақал, билер өздерінің шежіресін аңыздық діни тұлғалардан шығаруға ұмтылуы, сол арқылы шежірені бұрмалауға тырысқан да болар. Оған XIII ғасырдағы моңғолдардың шапқыншылығы да қосылады.

Қоғамдық санада шежіре субэтноикалық топ – төрелер негізінде дәстүрлі қоғамның сакральды екенін бекемдеді. Осыған сәйкес төрелерге халық қоғамның саяси тұтастығын сақтайтын, этносты топтастыру қызметін орындау үшін қажетті топ деп қараған. Шежіренің негізгі нұсқалары аңызға айналған тарихи тұлғаларды өзекті етіп көрсетіп, солардың қызметі арқылы Азия сахарасындағы тарихи оқиғаларды көрсетеді.

Жалпы қазіргі қазақ жеріндегі қожалардың ата-бабасы шамамен VIII ғ. келген. Бүгін де осы қожалардың әулеттері 3 халифтан тарайды: 1. Әбу Бәкір Сыдықтан тараған Сунақ қожалар, Шәмші қожалар, Қылауыр қожалар, Сыйық

қожалар (жалпы атауы – Сунақ қожалар); 2. Омар Харуфтан тараған «қырық Садық қожалар» әулеті; 3. Хазірет (Әбу Әли) Әлі Тәліпұлынан тарағандар (Имам Хусейн ұрпағы – қожалар).

Қазақ шежірелерінің арасында сонымен қатар, Сейіт қожалар, Қылышты қожалар, Қарахандық қожалардың шежірелері бар. Олардың кейбіреуі түпнұсқа ретінде, кейбіреуі қолжазба көшірмесі ретінде сақталған.

Этникалық топ ретінде қожалар Мұхаммед пайғамбардың және оның ең жақын серіктерінің ұрпағы, мұсылман дінінің ең жоғарғы қызметшісі саналып, қазақ халқы арасында мұсылман дінін таратып, уағыздаушы ретінде саналған. Мұхаммед ұрпақтары ретінде сейіт, шейх, қожа, әмір деген атақпен діни бекзадалар сияқты жоғары дәрежелі тап болып отырды. Дін басылары ретінде танылған діндар халықтың шексіз құрметіне бөленіп, әміршілерге ықпалын жүргізіп отырған тұқым қуған дін басылары Мұхаммед ұрпақтары сейіттер мен қожалар және олармен бірге халифалар мен әртүрлі әулиелердің ұрпақтары (шейхтар) орын алды. Дін басыларының және бүкіл дін қызметкерлерінің басында бір қожа кәлән «ұлы қожа» – дін басыларының қызметін бақылап отыратын ең жоғарғы діни лауазым және суфизм орденінің басшысы ишан-накиб («накиб» сөзінің мағынасы саяси діни идеологиялық процестерде кең орын алған) және бас ишандардың бірі сүдірлер отырды.

Қазақ қоғамы құрамындағы қожалардың әлеуметтік және мәдени бітімдері ғасырлар бойы қалыптасқан жүйе. Оның әлеуметтік болмысы этнос құрамындағы қоғамның бірлік жүйесіндегі қарым-қатынасының нәтижесінде өзгерген дәстүрлі этноәлеуметтік құрылымға алып келді.

Келесі мәселе, қазақ шежірелерінде көптеп кездесетін – «софы», «қожа», «арыс», «шора» сөздері. Бұлардың мағынасына терең үңілсек, ол адамдар сонау Арабия түбегінен келген емес, қазақ жеріндегі рухани-діни қызметпен айналысқан адамдар есіміне құрметтік қоспа атау тәріздес болды. Демек, қазақ шежірелері жасалған «уақыттағы» ру-тайпа басында тұрған, сол бірліктерге басшы болған тарихи тұлғаларды көреміз. Яғни осы шежірелерді терең талдасақ, енді биліктен тікелей моңғол ханның ұрпағының құқығы емес, «Алладан келген, пайғамбар үмбеттерінің» құқығы бар адамдар үміттен бастады. Биліктің басқарылу және берілу жолы өзгеріп, басқа салаға бет бұрды, билер институты қалыптаса бастады. Шежіренің идеологиялық тұрғыда жазылғанының тағы бір көрінісі

– қазақ хандарының шығу тегіне қатысты мәселеде көрініс табады. Тарихта қазақ хандары – Жошының үлкен ұлынан (Орда Еженнен) немесе кіші ұлынан (Тұқай Темірден) тарату керек пе деген сұрақтарға жауап беру әлі күнге дейін өзекті мәселе болып отыр. Қазақ хандығы жөнінде жүйелі зерттеулер жүргізіп жүрген т.ғ.д., профессор Б. Кәрібаев өз зерттеулерінде бұл мәселенің басын біраз ашқандай болды. Әртүрлі ортағасырлық жазба деректерге және шежірелерге сүйене отырып, ол бірқатар ортағасырлық еңбектердің Орта Азиядағы Шайбанилық әулеттің билігін қалыптастыру, нығайту үшін жазылған саяси-идеологиялық сипаттағы шығарма болып табылатындарын көрсетті. Бір ғана әулеттің мүддесіне арнап жазылғандықтан, онда басқа әулеттің шығу тегі әдейі бұрмаланғанын ескеріп, қазақ хандарын Тұқай Темірден емес, Жошының үлкен ұлы – Орда Еженнен тарайтындығын атады. Бұдан көріп отырғанымыздай, шежіре көбіне саяси биліктің, ықпалды топтардың жетегіне жиі еріп кететіні шындық. Жалпы көптеген зерттеушілер билеуші әулеттердің, көбіне төрелердің шежірелерін жеке қарастыра отырып, оның сюжеттерінің үш кезеңнен тұратын өзгерістерден өтті деп тұжырымдайды: 1. Оғыз хан әулеті (түркі, ғұн дәуірі); 2. Шыңғысхан әулеті (моңғол дәуірі); 3. Едіге би ұрпағы.

Қазақ қоғамындағы саяси-шаруашылық-әкімшілік бірлік – ру, ал саяси-әлеуметтік-әкімшілік бірлестік – тайпа мен тайпалар одағы болды. Әдетте тайпа ұйытқысы бір атадан тараған адамдар тобы болды. Осындай топ немесе «ру» осы тайпада үстем жағдайда болды және әдетте тайпа көсемі де осы топтан шықты. Көптеген басқа рулар, «басты румен», қандас туыс болмауы да мүмкін. Олар тайпа құрамына ерікті түрде, ал кейде әр түрлі себеппен күшпен қосылып отырды (шежіреде «тоқал балалары»). Тайпалық бірлестіктердің пайда болуына саяси жағдайлар – басқа тайпалардың қорғану немесе басқа тайпалардың жерін басып алу басты рөл атқарды және тайпа көсемдерінің мүддесі де елеулі әсер етті.

Мұсылман діні мен ислам мәдениетінің ықпалында болған көптеген түркі халықтары сияқты қазақ елі де халық ауыз әдебиеті шығармашылығында айтарлықтай ірі ескерткіштерін қалдырған. Ол ескерткіштердің көпшілігінен жалпы сол заманның құқықтық тарихы мен қазақтардың қоғамдық ұйымы, әлеуметтік қоғамның құрылымы, этникалық тарихы, қоныс аударған жерлері және т.б. туралы материалдарды табуға болады. Бұл материалдар тари-

хи фольклорға арналған, әсіресе, біз қарастырып отырған шежіре, бірақ ол жүйелі түрде қандай да бір ақпараттардың қосымша көзі болып саналған емес. Белгілі этнограф М.С. Мұқановтың пікірінше, қазақ шежіресінің құндылығы ол – халық ауыз әдебиет шығармашылығының өнімі болып табылатындығы және XVIII ғ. соңында жазба түрінде сақталғанға дейін ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырғандығында. Нақты тарихи жазбалармен қатар, қытай, араб, парсы және батыс еуропалық авторлардың қолжазбаларында қазақ шежіресінің ірі тарихи құндылық болып табылатындығының себебі, онда қазақтар саналы түрде өздерін біртұтас халық ретінде санайтындығы айтылады. Дегенмен де, шежіре қазақ этнографтары мен этникалық мәселелермен айналысатын зерттеуші-тарихшылардың арнайы, әрі толыққанды қарастыруға тұрарлық объектісіне айналған жоқ.

Бәрімізге белгілі, шежіре – бұл негізгі көзі қазақтардың генеалогиялық аңыз-әңгімелері ауызша түрде таратылатын дәстүр болған кезеңдегі ерте заманнан бастау алатын, XVII-XIX ғғ. қызықты және ақпараттық қолжазба ескерткіштерінің бірі болып табылады. Шежіре семантикалық аспектіде «генеалогиялық негіз бәйтерек» ретінде қарастырылады, ал көптеген жағдайларда шежірелерден феодалдық байланыстар кезеңіндегі қазақтардың қоғамдық құрылымы, экономикалық дамуы және саяси тарихы туралы да ақпараттарды табуға болатын. Демек нақ осы ақпараттар бізге ежелгі дәуірдің қолжазбалары мен аңыз-әңгімелерін жеткізген деуге болады.

Қазақ қоғамында жазу дәстүріне негізделіп, жазба түрінде қолданылған шежірелермен қатар, ауызша айту дәстүріне негізделген шежірелер өте көп болған. Үш жүзге байланысты негізгі материалдар біріктіріліп, қомақты үлкен шежірелермен қатар, кішігірім жекелеген жүздің шежірелері өте көп. Бұларда сол жүзге жататын негізгі рулар талданған. Әр рудың ішіндегі кейбір аталары, тармақтары бүге-шігесіне дейін талданғандары кездеседі. Бір жүз туралы бірнеше шежірені салыстырғанда, біреуінде сол жүздің руы өте көп талданса, екіншісінде басқа біреуі солай таратылады. Бұдан сол шежірені айтушылардың өз жүзі, өз руы туралы мәліметтерді көбірек бергенін, ал айтушылардың келесі ұрпақтары оны ары қарай жалғастырып, өз кезеңінің мәлі-

меттерімен толықтырып бізге жеткізгендігін байқаймыз.

Шежіренің ішінде бір руды талдай отырып, сол рудың ішіндегі атакты адамдар, олардың басынан өткен кейбір оқиғалар туралы тарихи әңгімелерді көптеп кездестіруге болады. Ал, тарихи жырларда басты кейіпкерге байланысты, оның ата-тегі туралы шежірелік мәліметтер ұшырасады. Бұдан қазақтың ауызша тарих айту дәстүрі туындылары өзара тығыз байланысты болған деген қорытынды жасауға болады.

Шежіре – жазба дәстүрге негізделген жылнаманың қызметін атқарған. Бірақ, онда жылма-жылғы оқиғалар берілмегенмен, әрбір руға байланысты, кейін жүздерге байланысты шығу тектері, рудың өміріндегі, жалпы ел өміріндегі үлкен оқиғалар, өткен ұрпақ ішінен шыққан атакты адамдар туралы мәліметтер жинақталып, ұрпақтан-ұрпаққа таралып отырған. Кейінгі кезеңдерде, ауызша тарих айту дәстүрін тарихи жырлар мен тарихи әңгімелер жалғастырады. Бұл кезеңдерде тарих айту дәстүрі нақтыланып, таза тарихи мәліметке негізделген, тарихта болған тұлғалар туралы шығармалар пайда болды. Қазақ және басқа халықтардың шежіре айту дәстүрі ең бері дегенде үйсін, күндер (ғұн) дәуірінде-ақ болған сияқты. Оған дәлел үйсін тайпасынан жетім қалған жалғыз ұлды емізіп, аман алып қалған аналық қасқыр жайлы көне аңыз. Түркілерде шежіре айтудың дамығандығын осы елдердің тарихын зерттеуші парсы тарихшысы Рашид ад-диннің «Джаами-ат-тауарих» еңбегінен көруге болады.

Шежіре халықтың шығу тегін, жүріп өткен жолын, аса маңызды тарихи оқиғаларды жадта сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырудың көне замандардан қалыптасқан жолы. Қазіргі кезеңдегі бізді қызықтырып отырған мәселелердің қатарында, шежіре дерегі мен тарихи шындықтың арақатынасы, деректердегі шынайылық деңгейін анықтау, тағы басқа сауалдар бар. Әрбір халық ауыз әдебиетінің жанрлары өз құрамында белгілі бір дәрежеде шындыққа сай фактілер жиынтығын сақтайды. Шежіре өзінің дәстүрлік мағынасын ешқашан жоғалтқан емес. Ол белгілі бір рудың генеалогиялық қолжазбасы мен тарихы болып табылады. Осы себептерден шежіре саласын зерттеу, оның ақтаңдақ тұстарын анықтау, жаңа деректер іздеу жұмыстары өз жалғасын таба беруі тиіс.

Әдебиеттер

- 1 Ракитов А.И. Историческое познание. – М.: Наука, 1982. – 220 с.
- 2 Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие // Собр. соч. в 5 т. – Алма-Ата, 1985. – С. 148-166.
- 3 Құрбанғали Халиди. Тауарих хамса: Бес тарих. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.
- 4 Артыкбаев Ж.О. Значение исторического наследия Машхур Жусупа Копеева в контексте изучения проблем казахского шежіре // Краеведение, 2006. – № 2. – С. 11-18.
- 5 Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. – М.: Наука, 1974. – 571 с.
- 6 Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. К истории этнокультурных связей народов Арало-Каспийского региона. – М.: Наука, 1984.

References

- 1 Rakitov A.I. Istoricheskoe poznanie. – M.: Nauka, 1982. – 220 s.
- 2 Valihanov S.S. Kirgizskoe rodoslovie // Sobr. soch. V 5 tomah. – Alma-Ata, 1985. – С. 148-166.
- 3 Kurbangali Halidi. Tauarih hamsa: Bes tarih. – Almaty: Kazakstan, 1992. – 304 b.
- 5 Artykbaev J.O. Znachenie istoricheskogo naslediya Mashxur Jusupa Kopeeva v kontekste izuchenie problem kazahskogo shezhire // Kraevedenie, 2006. – № 2.– S. 11-18.
- 6 Kuzeev R.G. Proishojdenie bashkirskogo naroda. Etnicheskii sostav, istoriya rasseleniya. – M.: Nauka, 1974. – 571 s.
- 7 Tolstova L.S. Istoricheskie predaniya Yujnogo Priaralya. K istorii etnokulturnyh svyazei narodov Aralo-Kaspiisko goregiona. – M.: Nauka, 1984.